

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2021

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Een pijpenkop uit de eerste officiële archeologische opgraving in Nederland, door Caspar Reuvers (zie artikel p. 31).

Achterzijde omslag: Fragment van een ontwerptekening van een Wilhelminapijp voor één van de vroege catalogi of voor een reclamekaart door de firma Hollandia (zie artikel p. 103).

ISBN 978-90-830114-2-4

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde Ruud Stam	9
Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland Ewout Korpershoek	13
Kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburgh (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvens (1793-1835) Bert van der Lingen	31
Pijpen met een luchtje? Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde (Gemeente Zeewolde) Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden	75
Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van 'De Drie Gezusters' (ZQ-18) Bert van der Lingen	85
Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (Van der Want & Barras) Ruud Stam	103
Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog Ruud Stam	149
Pipes-statuettes van de firma Gambier Arthur van Esveld	161
De pijpennijverheid in Roeselare in België Josef Goderis	173
Pijpen met asbest: Asbestos pijpen Ruud Stam	189

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2021 van de PKN, 'Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, hebben een negental enthousiaste auteurs meegewerkt. Ook dit jaar kunnen we weer een lijvig Jaarboek presenteren met volop interessante artikelen en fraaie afbeeldingen over onder meer Nederlandse bodemvondsten, Franse kleipijpen en de pijpennijverheid in het Belgische Roeselare.

In een vijftal artikelen wordt aandacht besteed aan vondsten van Nederlandse bodem. Aan de hand van een kleipijp van Teunis van Dijk laat Ruud Stam zien dat ook **een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde** en Ewout Korpershoek beschrijft **zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Middelburg** en de omgeving van deze Zeeuwse stad, waaronder kleipijpen met onbekende merken die mogelijk in lokale werkplaatsen zijn vervaardigd. Bert van der Lingen heeft een bijdrage over de in 1827-1831 door de beroemde archeoloog Caspar Reuvens opgegraven **kleipijpen van de Hofstede Arentsburgh** (Forum Hadriani) te Voorburg, de vroegst bekende wetenschappelijke opgraving waarbij kleipijpen zijn gevonden.

Twee artikelen zijn gebaseerd op vondsten uit scheepswrakken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw die in het huidige Zeewolde zijn vergaan. Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden behandelen de **kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6**. Het grootste deel van de lading bestond uit het afval van een gasfabriek. In een ander artikel beschrijft Bert van der Lingen het **rookgerei en een pijpenvorm voor suikergoed uit het vrachtschip 'De Drie Gezusters' (ZQ-18)**, dat in 1893 verging met een lading steenkool.

Aan de hand van recent ter beschikking gekomen archiefstukken geeft Ruud Stam een aanvullend beeld over **de ontwikkeling en het functioneren van de firma Van der Want & Barras** en op een aantal aspecten van de **assortimentsontwikkeling, de handel en de handelsrelaties van Hollandia**. Van dezelfde auteur is een artikel over **tabakspijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België**, die na de Duitse inval in 1914 massaal naar het neutraal gebleven Nederland kwamen. Voor hen en voor de export naar België werden onder meer pijpen met afbeeldingen van het Belgische koningshuis vervaardigd.

Ook in dit Jaarboek weer aandacht voor de Franse firma Gambier en de Belgische pijpennijverheid. In **Pipes-statuettes van de firma Gambier** beschrijft Arthur van Esveld de meest opvallende, zeldzame en soms 'ondeugende' tabakspijpen van dit Franse bedrijf, die in de vorm van miniatuur standbeelden zijn uitgevoerd. Jozef Goderis schreef een artikel over **de pijpennijverheid in Roeselare in België**. In België lag de focus bij veel onderzoekers op Wallonië maar de laatste jaren is er ook veel bekend geworden over de pijpenmakers, hun werknemers en de pijpen uit deze stad in West-Vlaanderen.

De laatste bijdrage, **Pijpen met asbest: Asbestos pijpen**, is van de hand van Ruud Stam. Asbest werd voor diverse producten gebruikt. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwamen de eerste waarschuwingen voor het gevaar van asbest.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het nieuwe Jaarboek van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde

Ruud Stam

A pipe by Teunis van Dijk that shows that a guild manager did not always comply with the rules

A farmer carrying a yoke with two milk buckets is depicted on both sides of the bowl. This decoration had long lost its popularity by the time this pipe was made. The depictions are sloppy and not very professionally engraved and it seems that this pipe was made as an inexpensive pipe for rural buyers. On the side of the heel is the coat of arms of Gouda with the letter S. This means that this pipe has been classified by the pipe maker as a pipe of the second-best quality. However, the pipe does not show any signs of workmanship corresponding to the quality of this pipe. Due to the poor finish, this pipe therefore belongs to the coarse pipes. The fact that Teunis van Dijk used to be a guild manager and that he violated the guild rules with this pipe is a sign that the enforcement of guild rules was not consistent.

De hier afgebeelde pijp (afb. 1a-d) is een achttiende eeuwse Goudse pijp met een bijzondere voorstelling. De pijp is gemerkt met 61 gekroond en is vermoedelijk gemaakt in de periode 1750-1770 door de Goudse pijpenmaker Teunis van Dijk, die van 1733 tot 1781 werkzaam was.¹

Op de zijkant van de hiel staat het wapen van Gouda met de S. Dat wil zeggen dat deze pijp door de pijpenmaker geclassificeerd is als een pijp van de één na beste kwaliteit. De pijp is echter niet geglaasd en ook de bovenrand is niet gebotterd, wat wel verwacht mag worden van zo'n kwaliteitspijp. De vormnaad is bij de eerdere exem-

plaren bijgesneden (afb. 1b-d), terwijl op latere exemplaren te zien is dat deze met een kam bijgewerkt is (afb. 3b). Door de slechte afwerking hoort deze pijp dus eerder tot de groffe pijpen met een aantrekkelijke voorstelling dan tot de kwaliteitspijpen. Vermoedelijk heeft deze pijp een vrij korte steel gehad. Opvallend is ook dat voor deze pijp een oude vorm van een zijmerkpip gebruikt is (afb. 4). Immers hier is nog te zien dat op de ketel van de pijp eerst 61 gekroond gestaan heeft.

Op zijmerkpijpen, die ook tot de groffe kwaliteit behoren, komt soms ook het bijmerk wapen van Gouda met de S voor (afb. 2). Ook pijpen uit de stadspijpenfa-

Afb. 1a-d. Het vroegste exemplaar van de pijp van Teunis van Dijk met het hielmerk 61 gekroond. Collectie Ruud Stam, foto's Bert van der Lingen.

Afb. 2. Voorbeeld van een Goudse zijmerkpijp met het bijmerk wapen van Gouda met de S. Collectie Han van Leeuwen, foto Bert van der Ling.

briek met VR op de ketel hebben vaak ook dit bijmerk.² Twee voorbeelden die in strijd zijn met de gilderegels.

Op de pijp van Teunis van Dijk is het bijmerk vrij scherp. Dit betekent dat niet verondersteld kan worden dat dit bijmerk nog in de mal was achtergebleven uit de tijd dat de mal nog voor de zijmerkpijp 61 gekroond gebruikt werd.

Op de ketel is aan beide zijden een boer met een juk met twee melkammers afgebeeld. Dit is een voorstelling die in de tijd dat deze pijp vervaardigd is zijn populariteit al lang verloren had. Aan de kant van de steel staan onder elkaar een hert met een gewei en een koe. Boven beide dieren is een kroon aangebracht. Op de andere zijde staat een koe onder het stadswapen van Gouda. De voorstellingen zijn slordig en weinig professioneel gegraveerd en het lijkt erop dat deze pijp gemaakt is als een niet al

te dure pijp voor afnemers op het platteland.

In de tijd dat deze pijp vervaardigd is verging het de meeste minder grote pijpenmakers slecht en de middel-grote pijpenmakers, waar Teunis van Dijk toe behoorde, eveneens minder goed. Immers de afzet van de hoogwaardige pijpen nam af en de productie concentreerde zich meer en meer in de grote bevoorrechte bedrijven. Teunis van Dijk had vooral afzet binnen Nederland. Wel was hij korte tijd, in 1745 en 1746 één van de bestuurders van het Goudse pijpenmakersgilde, maar hij mocht andere pijpenmakers geen pijpen laten maken met zijn merk (recht op uitbesteding) en bij de quotisatie van 1743 waren zijn verdiensten te gering om hem aan te slaan voor deze belasting. Pijpen met het merk 61 gekroond worden in het buitenland incidenteel in havens en in scheepswrakken aangetroffen.³ Het gaat dan mogelijk om pijpen die door zeelui meegenomen zijn, maar echte export van Teunis van Dijk is onbekend.

Het feit dat Teunis van Dijk gildebestuurder is geweest en hij met deze pijp de gilderegels overtrad is weer een teken dat de handhaving van die regels niet consequent waren en er tot op zekere hoogte sprake was van vriendjespolitiek.⁴

Mogelijk is deze pijp gemaakt om, in de moeilijke tijd voor de pijpenmakers, een ander marktsegment dan dat van de traditionele Goudse kwaliteitspijpen aan te boren, om zo een grotere omzet te behalen. Op het platteland werden in die tijd veel goedkope zijmerkpijpen verkocht, die veelal uit Schoonhoven, maar bijvoorbeeld ook uit Gorinchem en Utrecht afkomstig waren. Vermoedelijk was de hier besproken pijp dus een product om de zijmerkpijpen op het platteland concurrentie aan te doen, door een net wat aantrekkelijker en wat duurdere pijp in de markt te zetten.

Afb. 3a-d: Het latere exemplaar van de pijp van Teunis van Dijk waar de vormnaad met een kam is bijgewerkt. Vindplaats Noordse Dorp. Collectie Cultuur Historisch Museum Ter Aar, foto's Bert van der Ling.

Afb. 4. Groffe pijp met zijmerk 61 gekroond. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

Afb. 5. Pijp met het eerder gebruikte zijmerk nog vaag zichtbaar boven het bijmerk. Foto Bert van der Lingen.

Noten:

1. Duco, 2003, p. 1002.
2. Stam, 2019, p. 107.
3. Zie de database van Vergeten Glorie op de website van de PKN: www.tabakspijp.nl/archief/vergeten-glorie/.
4. Zie bijvoorbeeld ook van der Lingen, 2015, p. 147-164. Stam, 2019, p. 118- 122; p. 137-139.

Literatuur:

- Duco, D. H., 2003. *Merken en Merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Lingen, B. van der, 2015. De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2015, p. 149-164.
- Stam, R. D., 2019. *Vergeten Glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpenindustrie in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. Utrecht.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

www.tabakspijp.nl

